

Марина Шарапа
кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри української мови Житомирського
державного університету імені Івана Франка
(Житомир, Україна)
e-mail: marina12sharapa@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9140-0477

ДАВНІ МІФОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ В СЕМАНТИЦІ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ ГОРОБИНА НІЧ (НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ КАЛЕНДАРНИХ ОБРЯДОВИХ ТЕКСТІВ)

У статті на прикладі середньополіських календарних обрядових текстів простежено давні міфологічні уявлення в семантиці фразеологізму «горобина ніч»; з'ясовано особливості функціонування цього фразеологізму в обрядовому тексті; підтверджено необхідність залучення відомостей про міфологічні мотиви постання різнопланових одиниць обрядових текстів під час цілісних досліджень мовних та культурних явищ, зокрема й фразеологізмів.

Ключові слова: міфологічні уявлення, фразеологізм, обрядовий текст, етнолінгвістика, явища традиційної народної духовної культури.

В статье на примере среднеполюских календарных обрядовых текстов прослежены давние мифологические представления в семантике фразеологизма «воробьиная ночь»; определены особенности функционирования этого фразеологизма в обрядовом тексте; подтверждена необходимость привлечения информации про мифологические мотивы происхождения разноплановых единиц обрядовых текстов в процессе целостных исследований языковых и культурных явлений, в том числе и фразеологизмов.

Ключевые слова: мифологические представления, фразеологизм, обрядовый текст, этнолингвистика, явления традиционной народной духовной культуры.

Sharapa Marina. Ancient mythological notions in the semantics of phraseology "The rowan night" (on the serednopolisky calendar ritual texts example)

Mutual determination of verbal and nonverbal elements of material and spiritual culture causes that the latest is a language research tools, while language (as an element and an instrument of culture) is an important source for the reconstruction of the ancient spiritual culture. The ethnolinguistic approach promote a deep and systematic learning of the lexical motivation of the ritual dialectal text, because the motives of the nomination of many ritual names are often associated with mythological notions.

The purpose of the article – to observe the ancient mythological notions in semantics of the phraseology "The rowan night" on the serednopolisky calendar ritual texts example.

Ahapkina T. and A. Toporkov in their article outline the relevance of this research in the language and beliefs of Eastern Slavs, using dialect and ethnographic sources. Objectives determined by these scientists is: on the one hand -full description of the dialectal forms of expression of this phraseology, their geography, semantics, folk etymological reflection; on the other hand - the definition of the circle of the most archaic beliefs associated with the denotation of phraseologies - the rowan night as a natural phenomenon - directly concerns the field of ethnolinguistics.

Scientists managed to analyze the mythological semantics of the phenomenon under study and to associate it with the idea of a peculiar heavenly battle; to establish that the interior form of «robiny» (in the scientists` interpretation 'pocky, motley') and the mythological semantics of the «rowan (robin) night» combines the connection of lines, flashing with the otherworldly motives, darkness, blindness, and death.

Semantics of the phraseology rowan night (with all its phonetic variations) in serednopolisky calendar ritual texts are expressed by sememe, which marked with temporal seasons feature - summer and the information about natural phenomenon - thunder, thunder, lightning, wind and so on. The sememe in which, temporal affinity for the holiday of Ivana Kupala and understanding of the fern's bloom pronounced, is important for understanding the mythological foundations phraseology.

Thus, the information, that in the medieval rituals the rowan night is often associated with the holiday of Ivan Kupala and the period of fern flowering, point out on the rudiments of ancient archaic notion in the cultural semantics of this phraseology, which confirms the need for integral research of linguistic and cultural phenomena, in particular, phraseology, to find out the mythological motives of the creation of verbal and nonverbal units of ritual texts for the further reconstruction of the ancient state of the phenomena of the Ukrainian traditional folk spiritual culture in general Slavic context.

Key word: mythological notions, phraseology, ritual texts, ethnolinguistics, phenomena of traditional folk spiritual culture.

У сучасному слов'язознавстві визначені загальні засади та конкретні методи дослідження традиційної культури загалом та вербального її компонента зокрема, якими послуговуються різні слов'янські етнолінгвістичні школи.

Сучасні слов'янські народні культурні діалекти, на думку М. Толстого, можна вважати єдиним джерелом для внутрішньої реконструкції давнього стану слов'янської духовної культури – вірувань, обрядів, символів, міфологічних персонажів, фольклорних мотивів тощо. На сучасному етапі вирішення актуальної проблеми реконструкції давньої слов'янської духовної культури неперечною стає необхідність пошуку нових завдань та методів для здійснення досліджень у цьому напрямку [Толстой 1989, с. 7–22]. Взаємна детермінованість вербальних і невербальних елементів матеріальної й духовної культури зумовлює те, що останні є засобами дослідження мови, водночас мова (як елемент і знаряддя культури) є важливим джерелом для реконструкції давньої духовної культури [Конобродська 2007а, с. 25].

Визначаючи предмет етнолінгвістики (у широкому розумінні) вивчення *плану змісту* етнокультури, тобто давньої моделі світу, побудованої за міфологічними уявленнями, або з'ясування етимології явищ духовної культури, реалізованої в різних її формах, які становлять об'єкт етнолінгвістики [Конобродська 2007б, с. 10], основним аспектом етнолінгвістики учені вважають дослідження мови в її відношенні до культури, встановлення взаємозв'язків та взаємозумовленості елементів мови й народної культури.

В. Жайворонок зазначає, що слово є своєрідним духовним кодом етнокультури, оскільки за багатьма мовними одиницями стоять не самі лише реалії (предмети) об'єктивної дійсності як такі, а часто реалії з культурними смислами (зокрема й етнокультурними), тобто предмети, одухотворені людиною, її світобаченням. Деякі з них з часом стають у свідомості народу константами його культури, тобто усталеними її концептами, що виражаються не лише в матеріальному предметові, а й у слові через переосмислений образ першого [Жайворонок 2007, с. 155].

Етнолінгвістичний підхід сприяє ґрунтовному й системному вивченню лексичної мотивації обрядового діалектного тексту, адже мотиви номінації багатьох обрядових номенів часто пов'язані з міфологічними уявленнями й зумовлені актуалізацією відповідного смислового моменту в певному семантичному полі.

Незаперечною є думка про тісний зв'язок слів з позамовним світом, тому лише лінгвістичні дефініції зафіксованих лексем без опису реалій та контекстів їх уживання, зокрема й культурного, не дають бажаного результату. Адже, не лише мова зберігає культуру й служить джерелом культурної інформації, але й культура, культурні контексти можуть зберігати й розвивати зміст, втрачений мовою, і, відповідно, можуть бути джерелом семантичної реконструкції [Толстая 2008, с. 187].

Мега статті – на прикладі середньополіських календарних обрядових текстів простежити давні міфологічні уявлення в семантиці фразеологізму *горобина ніч*.

У статті «Воробьяная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян» [Агапкина, Топорков 2008, с. 230–253] окреслено актуальність дослідження цих фразеологізмів у мові та повір'ях східних слов'ян, оскільки в попередніх наукових розвідках щодо їх історії (Ф. Філіна, О. Фінкеля, В. Німчука тощо) недостатньо використані діалектні та етнографічні джерела. Визначені науковцями завдання: з одного боку повний опис діалектних форм вираження, їх географії, семантики, народно-етимологічного осмислення; з іншого – визначення кола найбільш архаїчних повір'їв, пов'язаних з денотатом фразеологізмів – *горобиною ніччю* як природним явищем, – безпосередньо стосуються галузі етнолінгвістики.

Завдяки зіставленню давніх літописних свідчень (щодо паралелізму між битвою князівських дружин на землі та грозою на небі) з архаїчними білоруськими повір'ями (про цю ніч як період розгулу нечистої сили та період, коли буря й удари блискавки знищують чарівників та нечисту силу) науковцям вдалося проаналізувати міфологічну семантику досліджуваного явища й пов'язати з «*рябиновой ночью*» уявлення про своєрідну небесну битву. А також встановити, що внутрішню форму «*рябинный*» (у інтерпретації науковців 'рябий, строкатий') та міфологічну семантику «*рябиной (рябиновой) ночи*» поєднує зв'язок строкатості, мигання з мотивами потойбічного світу, мороку, сліпоти, смерті.

Досліджуваний фразеологізм відомий в українській, білоруській, російській літературних мовах (укр. *горобина ніч*, білор. *рабінавая ноч*, рос. *воробьяная ночь*) з основним значенням 'ніч із сильною грозою або блискавками' незалежно від конкретної форми вираження. Також у південно-російських говорах відоме його вторинне значення 'найкоротші літні ночі', яке виникло на основі двох факторів: зближення часу ночей з періодом літнього сонцестояння та впливу семи 'маленький', пов'язаної з образом горобця.

За народною етимологією, в українських та російських джерелах цю ніч називали *горобиною* (рос. *воробьиной*), бо вона виганяла горобців зі своїх гнізд. Також назву горобина (рос. *рябиновая*)

пов'язували з образом *горобини* (рос. *рябины*), бо темпоральною ознакою цього явища був період цвітіння горобини або період, коли дозрівали її ягоди, а за візуальними асоціаціями – горобина цвіте червоно, й на небі червоно. В. Жайворонок зазначає, що гілка горобини символізує палицю Перуна (звідси *горобинні ночі*, тобто грозові; їх спостерігаємо, коли цвіте горобина або коли визрівають її плоди, тобто в середині літа або на початку осені) (Жайворонок, с. 147).

На позначення фразеологізму *горобина ніч* у середньополіських обрядових текстах зафіксовано такі назви: – *горо\б'іна ноч* (н.п. 18, 19, 22, 24, 27, 42), *горо\б'іна не^ч* (н.п. 44); *горо\бині \ночі* (н.п. 24), *горо\б'ін'і \ночі* (н.п. 29); – *горо\б'інова ноч* (н.п. 45), *горо\б'інова но^ч* (н.п. 38); *гра\б'іна н'єч* (н.п. 44); – *ра\б'інова ноч* (н.п. 28, 45), *\ра\б'інова но^ч* (н.п. 2), *ра\б'іна ноч* (н.п. 11), *ра\бинова нич* (н.п. 30), *ра\б'іна ноч* (н.п. 37); – *вере^ч\б'інова но^ч* (н.п. 38), *вере\б'іна но^ч* (н.п. 38); – *воро\би'на ноч* (н.п. 27); – *громо\ва н'іч* (н.п. 31), *громо\ва ноч* (н.п. 18), *громо\ва н'іч \пере\д Ку\палом* (н.п. 31). У обрядових текстах зафіксовано також синоніми цих назв: *страш\на ноч* (н.п. 40), *\вел\м'і страш\на не^ч* (н.п. 44).

Назву ночі інформатори пояснюють тим, що цієї страшної ночі горобців витрушує з кубел (н.п. 44); а за асоціативним сприйняттям – це найкоротші літні ночі, коли сплять недовго, як горобці (н.п. 24).

Семантика фразеологізму *горобина ніч* (з усіма його фонетичними варіантами) у середньополіському обрядовому тексті представлена семемами, у яких виражена темпоральна ознака пори року – літа й відомості про явища природи – грім, грозу, блискавку, вітер тощо:

літня ніч з громом: *\ра\б'інова но^ч* – *гром* [літня ніч] (н.п. 2); ніч, коли гримить та блискає (у період Спасівки, Петрівки): *ра\б'інов'ііе \ночі* – *гре\м'іт' \моцно*, *\вел\ми' б\л'іскає* (н.п. 28); *ра\бинова нич* – *б\лискає і гре\мит'* (н.п. 30); *ї С\пасоўку*, *ї П'ет\роўку* – *горо\б'ін'і \ночі*; *гр'і\м'іт*, *б\л'іс\кає* (н.п. 29); *ї С\пасоўку* – *горо\б'інова но^ч*, *вере^ч\б'інова*; *вере\б'іна* [горобина]; *б\л'іскає*, *гри\м'іт'* (н.п. 38); *горо\б'іна ноч* – *б\лискає*, *гре^ч\м'іт'* (н.п. 42); страшна літня ніч із вітром і блискавкою: *горо\би'на ноч \л'єтом*, *ко\ли по\па\де*; *ноч* – *ре\в'е*, *страш\на ноч*, *\дзихає*, *ї\їете^р*, *\молн'іа* (н.п. 40); найкоротша літня ніч: *горо\бині \ночі* – *\сам'і ко\ротк'і \ночі \л'іта*; *спиш іак горо\бец'* – *не^ч їс\тиг \л' агти*, а *ўже т\реба ўста\ват'* (н.п. 24); ніч, коли сильна гроза, блискавка, вогонь по землі стелиться, хмарна погода: *їек \с'іл на гро\за да \молн'іе о\то аж по зим\л'є* – *ї нас \кажут' горо\б'інова ноч*; *о\гон' с\телице по зим\л'є*, *по\года х\марна*, *грозо\ва*; *ра\б'інова*, *\каже, ноч* (н.п. 45).

Важливими для розуміння міфологічної основи фразеологізму є семемами, у яких, зокрема, виражені темпоральна приуроченості до свята Івана Купала й уявлення про цвіт папороті:

ніч, коли цвіте папороть, дуже блискає та гримить: *ра\б'іна ноч* – *це ц'в'і\те \папорот'*, *\вел\ми жа\хайе*, *гри\м'іт* (н.п. 11); громова (грозова) ніч, коли цвіте папороть: *ц'в'єт \папорот' і тог\д'є на\ход'ат*, *їак громо\ва ноч* – *горо\б'іна ноч* (н.п. 18); *ц'в'і\те \папорот' уно\че*, *горо\б'іна ноч іак о\то \кажут грим\н'єло* (н.п. 19); *\папорот' ц'в'і\те ї воро\би'ну ноч*; *\дуже гро\за в'є\лика на горо\б'іну ноч* (н.п. 27); грозова ніч на Івана Купала, коли зацвітає папороть: *ка\зал'і*, *шо ко\ли\с' хо\д'іл'і ї л'єс на І\вана Ку\пала*, *да \папорот' зац'в'і\тайе*; *їс'у ноч г\роза* – *горо\б'іна ноч* (н.п. 22); ніч, коли дуже гримить й цвіте папороть (на Івана Купала): *\папорот' ц'в'і\те*, *\токо там ни\х\то не \вис'ід'іт*, *наз\б'і\райут' цєй \папорот' і з\нахор'і*; *на Й'і\вана Ку\пала*, *на ту ноч*; *гр'є\м'іт' \саме*; *громо\ва н'іч \пере\д Ку\палом*; *ї\дут' у л'єс* – *хто \с'іл\ній*, *\в'іси\дит' там*, *там \мошно гре\м'іт* (н.п. 31); ніч, коли дуже блискає, гримить і цвіте папороть: *ра\б'іна ноч* – *це ц'в'і\те \папорот'*, *\вел\ми жа\хайе*, *гри\м'іт* (н.п. 37); дуже страшна ніч (вітер, дощ, гроза, град, грім, блискавка) у період Петрівки або на Івана Купала, коли цвіте папороть: *горо\б'іна не^ч*, *гра\б'іна н'єч* – *\вел\м'і страш\на не^ч*; *горо\би'на н'єч у Пет\р'єўку*, *до \Петра*; *\даже гороб\їєї пов'іт\рушуйе іс \кубел*; *ї\їєтиер*, *дошч*, *стра\шен:а гро\за*, *\цєлу н'єч стра\х'іт'а*, *\боже*, *шо \роб'іц'а*, *переве^р\тайец'а їсе*; *\папорот' \ти\ко ц'в'і\те*, *бу\вайе од\на не^ч*, *гра\б'іна*, *це на І\вана Ку\пала*; *гра\б'іна н'єч* – *у ц'у н'єч*, *де \папорот' ц'в'є\те*, *бу\вайе град*, *гр'єм*, *б\лискаўка* (н.п. 44).

Отже, у середньополіській традиції уявлення про *горобину ніч* пов'язані з громом, блискавкою, грозою, вітром, дощем (найчастіше влітку); періодом найкоротших літніх ночей; повір'ями про цвіт папороті; купальським періодом; періодом Спасівки, Петрівки.

Хронологічна приуроченість цвітіння папороті до купальського свята зумовлена народними уявленнями про невичерпні можливості життєдайних сил природи в період її найбільшого розквіту, у час сонцестояння. На зв'язок явища цвітіння папороті з громом та сонцем указує той факт, що в хорватів папороть подекуди називають *перуновим цвітом* або *сонцем* [Климець 1990, с. 91–95]. Відомо, що Перун – бог наймогутніших сил неба і землі, блискавки та грому (Войтович, с. 363). На зв'язок із вогнем, громом та сонцем у семантиці папороті вказував також О. Потебня [Потебня 1989, с. 546–550].

Однією із складових семантичного змісту повір'їв про *пошуки цвіту папороті* є 'своєрідна боротьба людини з темними силами, нечистою силою'. Майже обов'язковий фрагмент цих повір'їв становлять уявлення про те, що під час цвітіння папороті активізується демонічна сила, яка переслідує людину, яка хоче здобути цвіт папороті, а також за допомогою різних хитрощів забирає цю квітку [Агапкина 2002, с. 548]. Так, крім мотивів *сонця, рослинності, розквіту життєдайних сил природи, долі, життєвої вдачі*, в основі постановня цих уявлень яскраво виражений і міфологічний мотив *нечистої сили*, яка, як відомо, активізується протягом усіх купальських свят [Потебня 1989, с. 547; Агапкина 2002, с. 548–549]. Підтвердження цьому знаходимо й у білоруських повір'ях про *горобину ніч* [Агапкина 1989, с. 242–243; Войтович 2002, с. 114], й у поліських (з Овруччини) – про *рабінову ніч* [Возняк 1996, с. 310].

Отже, відомості про те, що в середньополіській обрядовості *горобину ніч* часто пов'язують із купальськими святами та періодом цвітіння папороті, вказують на рудименти давніх архаїчних уявлень у культурній семантиці цього фразеологізму, що підтверджує необхідність з'ясування міфологічних мотивів постановня вербальних та невербальних одиниць обрядових текстів під час цілісних досліджень мовних та культурних явищ, зокрема й фразеологізмів, для подальшої реконструкції прастану явищ української традиційної народної духовної культури в загальнослов'янському контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапкина, Т. А. (2002). *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл*. Москва, 816 с.
2. Агапкина, Т. А. і Топорков, А. Л. Воробьиная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян. [У:] *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры : источники и методы*. Москва, 1989, с. 230–253.
3. Возняк, М. (1996). Народний календар із Овруччини 50 рр. ХІХ ст. в записі Михайла Пйотровського. [В:] *Древляни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. Львів, с. 291–336.
4. Жайворонок, В. В. (2007). *Українська етнолінгвістика : Нариси : навч. посіб.* [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ, 262 с.
5. Климець, Ю. Д. (1990). *Купальська обрядовість на Україні*. Київ, 142 с.
6. Конобродська, В. Л. (2007а). Поняття семантики в культурному контексті. [В:] *Етнолінгвістичні студії*. 1. Житомир, с. 23–37.
7. Конобродська, В. Л. (2007б). Українська етнолінгвістика на шляху пошуку (замість передмови) / В. Л. Конобродська // *Етнолінгвістичні студії*. 1. – Житомир, с. 7–19.
8. Потебня, А. А. (1989). О купальских огнях и сродных с ними представлениях. [У:] *Слово и миф*. Москва, с. 530–552.
9. Толстая, С. М. (2008). *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва, 528 с.
10. Толстой, Н. И. (1989). Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры. [В:] *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры : источники и методы*. Москва, с. 7–22.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Войтович – Войтович, В. (2002). *Українська міфологія*. Київ, 664 с.

Жайворонок – Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ, 703 с.

Обстежені населені пункти

1. Яполоть Костопільський р-н Рівненська обл.
2. Берестя Дубровицький р-н ~ .
3. Липки Гоцанський р-н ~ .
4. Чудель Сарненський р-н ~ .
5. Борове Рокитнянський р-н ~ .
6. Дроздинь Рокитнянський р-н ~ .
7. Глинне Рокитнянський р-н ~ .
8. Курчиця Новоград-Волинський р-н Житомирська обл.
9. Заровенка Ємільчинський р-н ~ .
10. Комсомольськ Олевський р-н ~ .
11. Кишин Олевський р-н ~ .
12. Куліші Ємільчинський р-н ~ .
13. Стовпинка Олевський р-н ~ .
14. Хочино Олевський р-н ~ .
15. Копище Олевський р-н ~ .
16. Замисловичі Олевський р-н ~ .
17. Рясне Ємільчинський р-н ~ .
18. Рудня-Жеревці Лугинський р-н ~ .
19. Охотівка Коростенський р-н ~ .
20. Волошине Лугинський р-н ~ .
21. Малахівка Лугинський р-н ~ .
22. Совечне Овруцький р-н ~ .
23. Мощаниця Лугинський р-н ~ .
24. Рижани Володарськ-Волинський р-н ~ .
25. Поліське Коростенський р-н ~ .
26. Лісівщина Коростенський р-н ~ .
27. Гошів Овруцький р-н ~ .
28. Пішаниця Овруцький р-н ~ .
29. Ігнатпіль Овруцький р-н ~ .
30. Стирти Черняхівський р-н ~ .
31. Ходаки Коростенський р-н ~ .
32. Мелені Коростенський р-н ~ .
32. Чернігівка Овруцький р-н ~ .
33. Чоповичі Малинський р-н ~ .
34. Заньки

Радомишльський р-н ~. 35. Піхоцьке Овруцький р-н ~. 36. Селець Народицький р-н ~. 37. Виступовичі Овруцький р-н ~. 38. Розсохівське Народицький р-н ~. 39. Старе Шарно Народицький р-н ~. 40. Лозниця Народицький р-н ~л. 41. Піріжки Малинський р-н ~. 42. Ноздрище Народицький р-н ~. 43. Межирічка Радомишльський р-н ~. 44. Черевач Чорнобильський р-н Київська обл. 45. Дитятки Чорнобильський р-н ~.